

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus III.

Fasciculus 5.

HORVÁTH RÓBERT

egyetemi tanár

FÉNYES ELEK, A HALADÓ MAGYAR
STATISZTIKUS ÉS REFORMER
(1807-1876)

SZEGED

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, LÁSZLÓ BUZA, RÓBERT HORVÁTH,
ISTVÁN KOVÁCS, JÁNOS MARTONYI

Edit

Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti:

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, BUZA LÁSZLÓ, HORVÁTH RÓBERT,
KOVÁCS ISTVÁN, MARTONYI JÁNOS

Kiadja

A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 50.)

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged.

Felelős kiadó: Buza László

Megjelent 500 példányban

I.

A magyar statisztikai tudomány művelője számára igen nagy öröm és megtiszteltetés megemlékezni Fényes Elekről, a haladó magyar statisztikusról és reformerről, akinek ebben az évben ünnepeljük születésének 150. évfordulóját.

Fényes Elek a magyar reformkor egén statisztikusként tűnt fel s a statisztikai irodalom terén aratta első sikereit. A statisztika azonban csak eszköz volt számára ahhoz, hogy hazája polgári haladását előmozdítsa. E polgári haladás érdekében írta azokat a műveket, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia 29 éves korában a levelező tagsággal jutalmazott, s e polgári haladás érdekében vette kezébe az első magyar hivatalos statisztikai szolgálat megszervezését is, amidőn a magyar polgári forradalom győzedelmeskedett. És bár a forradalom bukása megakadályozta azt, hogy vezetése alatt az első magyar statisztikai hivatal érdemi munkásságot fejtessen ki, azok a kezdeményezések, amelyeket az Fényes irányítása alatt indított el, hosszú időre kijelölték a későbbi szerencsésebb körülmények között dolgozó nemzedékek számára a tennivalókat.

Az első magyar hivatalos statisztikai szolgálat vezetése és munkaterületének kijelölése közben Fényes szoros érintkezésbe került az országgyűlési választások kérdésében az állam és jogtudományok problematikájával is és e területre eső működésének méltatása méltán tarthat számot a mai magyar jogásznemzedékek különös érdeklődésére is.

Az 1848–49-es magyar forradalom bukása egyben Fényes egyéni sorsának is hanyatló szakaszát kellett, hogy jelentse, szükségszerűen. Ez az egyéni tragédia azonban nemcsak abból táplálkozott, hogy Fényes vagyonát már korábban a reformcélok megvalósítása érdekében feláldozta és hogy politikai mellőzés áldozata is lett, hanem egyben tudományos tragédia is, melyre életének és művének kutatói eddig kevesebb figyelmet fordítottak.

Rövid tanulmányomban Fényes életét és művét a korról és az általa megvalósítani kívánt polgári haladással szoros összefüggésben kívánom — bár vázlatosan — megvilágítani és ebben az összefüggésben kívánom azokat a problémákat is felvetni, amelyek — úgy gondolom — Fényes Elek élete művének az eddiginél teljesebb ártértéséhez is okvetlenül részletesebben feltárandók és megoldandók lennének. Ugyanis Fényes működésének részletes és mélyreható monografikus feltárásával a magyar statisztikai tudomány mind a mai napig adós maradt. A jelen tanulmány ebben az irányban is kezdeményezés szeretne lenni e kérdések felvetésével.¹

¹ Az egyetlen Fényes monográfia tudomásom szerint Tyukody Piroska: »Fényes Elek« c. bölcsészdoktori értekezése, amely 1940-ben jelent meg Pécsen, 58 nyomtatott oldal terjedelemben az akkori Erzsébet Tudományegyetem Történelmi Intézetének Értekezései között, mint a sorozat 20. száma. E disszertáció nem statisztikus szerző műve, és így e hiányt hasznos volta ellenére sem pótolhatja.

Fényes kora, a magyar reformkor valamennyiünk előtt ismeretes, újabban annak a nagyszabású tudományos munkának a hatására, amely nálunk a szocialista tudományok keretében a haladó hagyományok feltárása kapcsán éppen az 1848-as magyar forradalommal és annak előzményeivel kapcsolatban folyik. Talán senki sem mutatott még rá azonban alaposabban arra, hogy az a nagyfokú szellemi elzártág és hanyatlás, amelyet a „Szent Szövetség” politikai rendszere Magyarországon is megvalósított, milyen mélyen hatott ki a statisztikai tudomány művelésére is, és micsoda hatalmas lemaradást idézett elő e téren nemzetközi összehasonlításban.² Fényes statisztikai munkásságának értékeléséhez e tény figyelembevétel nélkül aligha nyerhetünk viszont megfelelő támogatásokat.

A statisztikai tudománynak a XVII. században a német egyetemekről elindult feudális kamerálisztikus irányát közvetlenül annak legnagyobb virágzását követően – vagyis a XVIII. század végére – már erősen átítatta egyrészt a kutató irány jelentkezése, másrészt az elsőnek a napoleoni Franciaországban kialakult polgári hivatalos statisztikai szolgálat kifejlődése. A statisztika kutató iránya, mely a korábbi angol, francia és német politikai aritmetika örökségét és a valószínűségszámítás vívmányait a leíró irány eredményeivel olvasztotta egybe, nem elégedett meg a tények számokon keresztüli leírásával, hanem elemző módszereket vett kölcsön a matematikától és azokat oly módon alakította át a statisztikai tudomány céljaira, hogy segítségükkel a jelenségek okait és fontosabb várható kihatásait fel lehessen tárni. A társadalmi jelenségek körében a statisztikai tudomány segítségével feltárható törvényszerűségek kutatása ekkor egyre inkább tért hódított, annak ellenére, hogy az állandóság gondolatának a korai kutató irány még nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint az időbeli változásokban mutatkozó fejlődési törvényszerűségeknek.

Ezt az utóbbi szempontot a gyakorlati államigazgatás képviselői viszonylag jobban átértették, hiszen éppen az életviszonyok változásai kényszerítették őket egyre nagyobb számú és bővülő körű állapotfelvételekre, melyek összehasonlítása az időben bekövetkezett változások lemeréséhez tárgyi alapot nyújtott.

A forradalmi és a belőle kisarjadt napoleoni közigazgatás, a francia államigazgatás statisztikai téren meglévő nagy hagyományaira támaszkodva,³ csakhamar azt is felismerte, hogy egy ilyen ténybeli bázis nélkül a polgári állam nem töltheti be hivatását a feudális életviszonyoknál lényegesen gyorsabbá vált polgári társadalmi, gazdasági és népességi fejlődés viszonyai között. Mindez gyors és pontos, azaz ésszerű, és nyilvánosság elé tárt központositott statisztikai munkát követelt, azaz egy állandó szerv, a központi statisztikai hivatal felállí-

² A lemaradás tényére utal az állam- és jogtudományi kar vonatkozásában Eckhardt Ferenc: »Az állam- és jogtudományi kar története«, A kir. Pázmány Péter Tud. Egyetem története, II. kötet, Bp., 1936., 276. és köv. old. Megjegyzendő, hogy Thirring Gusztáv: »Akadémiánk és a hazai statisztika« Bp., 1927. c., Magyar Tudományos Akadémia-i székfoglaló értekezésében a 4. oldalon e fejlődést ellentétesen értékeli, az 1800-as évek első évtizedeiben megjelent statisztikai művek nagy számára való hivatkozással, az általa említett izoláltság és tudományos viszonyaink kezdetlegessége ellenére is.

³ Ezekre vonatkozólag lásd részletesebben a szerző dolgozatát: »A francia hivatalos statisztikai szolgálat múltja«, különnyomat a Magyar Statisztikai Szemle 1947. évf., 11–12. számából, Bp. 1948.

tását, mely az államigazgatás eme elkülönült ágának teendőit képes volt ellátni.⁴ A szakszerűség követelményeinek ez a szolgálat természetesen csak akkor tudott eleget tenni, ha a statisztikai tudomány által támasztott színvonalkövetelményeknek meg tudott felelni és egyben a saját gyakorlati tapasztalataival és vívmányaival a statisztikai tudományra vissza tudott hatni, azt meg tudta termékenyíteni.

E vázolt fejlődés eredményeként a polgári statisztikai tudomány a korábbi hosszas forrongások után az 1830-as és 1840-es években kutató statisztikaként született meg. Ezekben az évtizedekben jelentek meg Adolphe Quetelet-nek, a polgári statisztika atyjának a statisztikai tudományban új korszakot jelentő munkái, amelyek ekkor még inkább a valószínűségszámítási elmélet és a mechanikus társadalomszemlélet, semmint a statisztikai gyakorlat alapján állottak.⁵ Ugyancsak a 30-as években alakult ki majdnem végleges formájában a polgári hivatalos statisztikai szolgálat szervezete és munkaköre is a belga, angol, majd az újjászervezett francia statisztikai hivatal formájában a polgári haladás élén elhelyezkedő államokban. Az első francia statisztikai hivatalt ugyanis a napoleoni rendszer bukása néhány évtizedig a fejlődésben visszavetette. Ezeknek a hivataloknak a mintájára a múlt század 40-es éveiben és az azt követő évtizedekben a többi polgári fejlődés útján haladó államban is megalakult a polgári hivatalos statisztikai szolgálat, illetve annak főszerve, a központi statisztikai hivatal. A kialakult kutató irányú polgári statisztikai tudomány és a polgári hivatalos statisztikai szolgálat közötti kölcsönhatás ettől kezdve egyre szorosabbá vált, olyannyira, hogy Quetelet főműve egy késői, 1869-es kiadásának előszavában a hivatalos statisztika megtermékenyítő hatását a polgári statisztikai tudományra lényegesnek és elengedhetetlennek ismerte már el.⁶

Lényegesen más volt a helyzet osztrák birodalomban és különösen hazánkban. Ausztria a reakciós államrendszer és a Metternich-féle kormányzás egyik következményeként a statisztikai tudomány terén a XIX. században már elavultnak tekinthető leíró statisztikai tudomány egyik utolsó menedéke lett, ahol még a leíró statisztikának viszonylag elmaradtabb, számok helyett szavakkal és jelzőkkel leíró ága is hosszú ideig fenn tudta magát tartani és nagy becsben volt. Annak másik ágát, a számokkal leíró statisztikai tudományt is erősen feudális és kameralista szellemben művelték és fő képviselői — a leíró irány korábbi fejlődéséhez híven — továbbra is az oktatásban tevékenykedők köréből kerültek ki, mint de Luca, bécsi Theresianum-beli tanár, vagy Holzgetan egyetemi tanár és kisebb részben az állami hivatalos statisztikai szolgálatban tevékenykedőkből, mint pl. báró Lichtenstern.

Működésüket főleg az jellemezte, hogy bár kénytelenek voltak bizonyos fokig a kor követelményeinek is eleget tenni és a számszerű adatok felhasználásának a leírásában egyre nagyobb teret engedni, ugyanakkor a korai leíró irány társadalomtudományi felfogását és célját, a feudalizmus konzerválását is igyekeztek a lehetőséghez képest minél maradéktalanabban átmenteni.

⁴ Vö. G. H. Jaffin: Prologue to Nomostatistics, Reprinted from Columbia Law Review, 1935, No. 1., 20. o.

⁵ A. Quetelet: »Sur l'homme et le développement de ses facultés ou Essai de Physique Sociale«, I—II. kötet, Paris, 1835., továbbá ua.: »Lettres à S. A. R. le duc régnant de Saxe-Cobourg et Gotha sur la théorie des probabilités«, Bruxelles, 1846., és ua.: Du Système social et les lois qui le régissent, Paris, 1848.

⁶ Quetelet: Essai de Physique Sociale, Paris, 1869., II. és köv. o.

A számszerű rész bővülése ebben a keretben különösen a termelés, a fogyasztás, a gyárak, a kereskedelem, a katonaság és a pénzügyek vonatkozásában volt jelentős és ezek feldolgozása is már többnyire táblázatos formában történt. A táblázatos irány, mely szintén a XVIII. század II. felében, főleg Németországban fejlődött ki a leíró statisztikusok körében, megkönnyítette a leíró statisztikai irány átmenetét a mai értelemben vett polgári statisztikai tartalom kifejlődéséhez.⁷ Éppen ezért a táblázatok alkalmazását nemcsak a statisztikai módszer, de a társadalmi haladás szempontjából is fontos kritériumnak kell tekintenünk. Fontos megemlíteni, hogy a táblázatos irányon belül olyan törekvésekkel is lehetett találkozni az osztrák birodalomban is, amelyek az ún. képies ábrázolásra is módot kerestek. Ezalatt nem a mai értelemben vett piktogramm ábrázolásokat, hanem inkább a földrajzi térképekkel kapcsolatos ábrázolásokat kell érteni, mellyel a leíró statisztikai irány mindig is kapcsolatban állott, s amely kapcsolatot a táblázatos irány még elmélyített. A térképeken alkalmazott táblázatokhoz ennél az iránynál még egyes olyan legegyszerűbb adatkivetítések és ábrák használata is hozzájárult, amelyek a jelenlegi kartogramm módszerekhez hasonló megoldásokat eredményeztek. Ilyen módszereket használt korábban Németországban Crome is (1785). Ez a fejlődés továbbra is szoros kapcsolatban tartotta a leíró statisztikát a földrajzi tudománnyal, annak elenére, hogy a statisztika modernebb, polgári irányzatai már egyre határozottabban határolták el területüket a földrajzi tudománytól.

Mindaz, amit a statisztikai tudomány állásáról az osztrák birodalomban megállapítottunk, elmondható a hivatalos statisztikai szolgálat kialakulásával kapcsolatos fejlődésről is. Az 1829-ben létrehozott osztrák statisztikai szerv, a General Rechnungs-Direktorium, bár majdnem egyidős volt a belga statisztikai hivattal, kifejezetten a feudális közigazgatás és pénzügyigazgatás melléktermékeként állította össze táblázatait és azok publicitást sohasem nyertek, — feudális államtitokként kezelték őket. Az 1840-es átszervezéssel létrehozott k. k. Direktion der administrativen Statistik már közelebb került a polgári fejlődés követelményeinek megvalósításához, — főleg a népességi és a népmozgalmi statisztika terén —, de valódi polgári statisztikai hivatalnak csak jóval későbbi, 1863-as átszervezése után lehet csupán azt tekinteni.⁸

Magyar viszonylatban e birodalmi statisztikai szerv adatai különösen megbízhatatlanok voltak és csekély példányban megjelent táblázatai nem jutottak el Magyarországon az államigazgatásban érdekelt legszűkebb rétegekhez sem,⁹ még kevésbé a polgári reformok iránt érdeklődők szélesebb köreihez. E hiányt a Fényes működését megelőző korszakban a magyar egyetemi oktatásnak, illetve a tudományos irodalomnak kellett volna pótolnia.

A magyar egyetemi, illetve főiskolai oktatásban azonban a statisztikai tudomány oktatása igen mostoha helyre szorult. Schwartner Márton volt az utolsó magyar egyetemi tanár a XVIII. és a XIX. század fordulóján, aki még saját külföldi tapasztalataiból ismerte a német leíró statisztikai irány modernebb, számokra alapozott változatát, és aki a német politikai aritmetikának a nép-

⁷ Vö. H. Westergaard: Contributions to the History of Statistics, London, 1932., 13. és köv. o. és V. John: Geschichte der Statistik, I. Theil, Stuttgart, 1884., 141. és köv. o.

⁸ Bokor G.: A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete. Az Országos Statisztikai Hivatal megbízásából és kiadásában, Bp., 1896., 1. és köv. o.

⁹ Uo., 2. o.

mozgalomra vonatkozó tanításával is kapcsolatba kerül. Schwartnernek az álló és — ahol ezt az adatok lehetővé tették — a mozgó népe sségre is kiterjedő vizsgálódásai sokakat arra a megállapításra készítettek a statisztikai tudomány tan- történései közül, hogy ő volt világviszonylatban is első egyesítője a leíró és a politikai aritmetikai iránynak. Ezt az álláspontot képviselte elsősorban Gabaglio és az ő nyomán Márky.¹⁰

Schwartner 1798-ban megjelent német nyelvű fő művének, a „Statistik des Königreichs Ungern”-nak, — melyet szerzője az 1783–86-os II. József-féle népszámlálás adataira alapozott —, másik nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő erénye, hogy első ízben valósította meg azt a német leíró statisztikusok által, elsősorban Gatterer és Lüder által hangoztatott követelményt, hogy a fontosabb európai államok statisztikája helyett egy ország részletesebb statisztikai leírását nyújtsa. Schwartner ezzel a lépésével a későbbi polgári statisztikai évkönyvek alapjait vetette meg és különösen a magyar statisztikai tudomány fejlődésére döntő befolyást gyakorolt, s mintegy fél évszázadig egy ilyen magyarországi statisztika elkészítése állott a magyar statisztikusok érdeklődésének a középpontjában. Pedig Schwartner művének későbbi kiadásai arra is utalnak, hogy — akárcsak mesterének, Schlözernek — neki sem került el figyelmét a francia hivatalos statisztikai szolgálat megszervezésének ténye és annak egyes eredményei.¹¹

Jeilemző azonban az akkori magyarországi viszonyokra, hogy Schwartner sohasem tudott a pesti egyetemen a diplomatikai tanszékről a statisztikáira átkerülni. E tanszéket a leíró statisztikai irány nála skolasztikusabb és tudományban egyre szegényebb hívei foglalták el, elsősorban vetélytársa, Horváth Mihály egyetemi tanár, akinek 1802-es „Statistica Regni Hungariae et Partium eidem adnexarum” (Budae) című műve Schwartner hatására jött létre, bár színvonalban mélyen annak munkája alatt maradt. Horváth műve mégis több évtizeden át hivatalos tankönyve lett a pesti egyetemnek, és valószínűleg csak Jurjevich zágrábi jogakadémiai tanár személyében került a pesti egyetemre olyan professzor, aki a leíró iránynak megfelelő skolasztikus módszertan mellett Magyarország statisztikájának újabb adatait is előadta a 30-as években.¹²

A jogakadémiákon a helyzet a statisztika oktatása szempontjából ennél semmivel sem volt jobb, talán inkább rosszabb. Sok oktató e címen kizárólag csak történelmet, vagy közjogot oktatott a primitív leíró irány elképzeléseinek megfelelően. Mások skolasztikus tudományelméleti fejtegetésében merültek el, melyek főtárgya a statisztikai tudománynak az állam- és jogtudományoktól való elválasztása volt, vagy az elavult Horváth-féle tankönyvet vették alapul. Olyanok is akadtak azonban, akik a fontosabb európai államok összehasonlító statisztikájának még korábbi és még elavultabb módszerét követték.

Az ország közvéleményének és különösen a reform-mozgalomban résztvevőknek tájékoztatására az egyetemi oktatás csődje miatt a XIX. század első

¹⁰ A. Gabaglio: *Storia della Statistica*, II., Parte filosofica, Capito Sesto: *Unita della Statistica*, Milano, 1888., 437. o., továbbá Márky H.: Schwartner Márton és a statisztika állása a XVIII. és XIX. sz. fordulóján., Bp., 1905., 9. o.

¹¹ Vö.: Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungarn*, 2. vermehrte u. verbesserte Auflage, Ofen, 1809., I. Teil, 40. és köv. o.

¹² Eckhart szóbeli közlése szerint egy a Budapesti Egyetemi Könyvtárban található, erre utaló egyetemi jegyzet fordult meg kezében, melyet Jurjevich előadásai nyomán készítettek pesti hallgatói. E becses dokumentumnak ez ideig nem sikerült nyomára akadnom.

három évtizedében elsősorban azok a Magyarország statisztikai leírását nyújtó magánmunkák adtak lehetőséget, amelyek Schwartner példája nyomán fellelhető különféle hivatalos adatfelvételekre és az egyes magánmunkákban fellelhető kiegészítő adatokra támaszkodva írták le Magyarország akkori állapotát. E művek azonban — Magda Pál 1819-es kimagasló munkáját kivéve¹³ — többnyire igen elavult adatokra támaszkodtak, az egész ország területére, minden társadalmi rétegre ritkán terjeszkedtek ki, adataik túlnyomórészt megbízhatatlanok is voltak, hiszen azokat senki, még a szerző sem ellenőrizte. Talán a legfőbb hibája legtöbbször közülük az volt, hogy nem is magyar nyelven írták azokat, mint pl. a Fényes működését közvetlenül megelőző Nagy Lajos-féle művet, mely 1828-ban jelent meg latinul, vagy Csaplovicsét, amely 1829-ben német nyelven látott napvilágot.¹⁴

Mindeme nehézségekhez járult még az is, hogy az elmaradt statisztikai tudomány és államigazgatás egyik folyamánként a reformmozgalomban tevékenykedő legjobb hazafiak körében sem volt kifejlődve a statisztika iránti szélesebbkörű igény. Ezt az igényességet is ki kellett fejleszteni és ehhez a polgári értelemben vett közvéleményt is meg kellett még előbb teremteni. Az ekkoriban megalakult Magyar Tudományos Akadémia igyekezett mindent megtenni ebben az irányban, de nem sok sikerrel. Bár 1831–34 között 3 statisztikust választott be tagjai sorába, 1837-ben pedig felvette a megírandó közhasznú kézikönyvek tervezetébe a legújabb adatokon alapuló „Magyarország statisztikáját”, mégis azt volt kénytelen konstatálni, hogy anyagi alapjai ehhez nem nyújtanak kellő fedezetet.¹⁵

Mindennek feladatok megoldása tehát a magyar statisztikai tudományban. Fényes Elekre várt, aki ezeknek az akkori magyar fejlődés objektív korlátai között maradéktalanul eleget is tett.

III.

Fényes Eleket családi körülményei, ifjúsága és neveltetése egyaránt előkészítették és ösztönözték a magyar statisztika terén az 1830-as években megoldásra váró nagy feladatok sikeres elvégzésére.

1807. július 7.-én született a Bihar megyei Csokaly községben, ahol apja jó módú középbirtokos nemes volt.¹⁶ Apja a szokásosnál jobban érdeklődött a magyar kultúra iránt és könyvtárában minden magyar könyv megtalálható.

¹³ »Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geográfiai leírása«, Sopron, 1819.

¹⁴ L. Nagy: Notitiae Politico-Geographico Statisticae Inlyti Regni Hungariae, Partiumque Eidem Adnexarum, Budae, 1828–29., I–II. köt. és Csaplovics János: »Gemälde von Ungarn«, Pest, 1829., I–II. Theil.

¹⁵ Thirring, id. m., 6. és köv. o.

¹⁶ Fényes fontosabb életrajzi adatait és munkásságát lásd Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, Bp., 1894., III. köt., 374. és köv. o. Valamivel teljesebbnek tekinthető munkásságának az a Keleti akadémiai emlékbeszédéhez csatolt összeállítás, melyet Keleti Findura Imre Országos Statisztikai Hivatal-i könyvtáros segítségével állított össze, s mely 79 műre terjed ki, — lásd Keleti Károly: »Fényes Elek«, Magyar Tudományos Akadémiai Értekezések a társadalmi tudományok köréből, V. köt. 2. füzet, Bp. 1878., 34. és köv. o. Életének és munkásságának legújabb értékelését lásd Mészáros István: »Fényes Elek élete és munkássága«, Statisztikai Szemle, 1957., 7. sz., 533. és köv. o., — legújabb bibliográfiája pedig a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának az 1957. július 9–19. közötti Fényes emlékkiállításal kapcsolatos »Útmutatójának« 11. és köv. o.-n.

volt, köztük nyilván az a nagyszámú statisztikai leíró munka és útleírás is, melyek tíz gyermeke közül Elek fia érdeklődését már korán felkeltették. Fényes Elek elemi iskoláit és középiskoláit 1814-től a debreceni kollégiumban, a bölcsészetet 1822–24 között Nagyváradon, a jogtudományt a pozsonyi jogakadémián sajátította el 1824–26 között és 1828-ban szerezte meg az ügyvédi oklevelet az ugyancsak Pozsonyban lefolytatott joggyakorlat alapján.

Műveltsége ilymódon nem kizárólag jogászai csupán, a bölcsészeti, földrajzi vonal is erősen képviselve van benne. Olvasmányai és honismeretet előmozdító korábbi utazásai egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy az országra vonatkozó statisztikai ismereteit bővítse. Valószínűleg ifjú korától kezdve jegyzeteket készített s ezeket állandóan bővítette.

A jogakadémiai statisztikai oktatás hiányosságai méginkább serkentették az e téren való munkálkodásra, negatív irányból jövő impulzusként. Fényes pozsonyi professzora, Fáber Antal ebben az időben számokkal és táblázatokkal adta elő a fontosabb európai államok statisztikáját, főleg Stein, Galetti és Bisinger nyomán, ahogy 1819-ben megjelent latinnyelvű kompendiumából erre következtetni lehet.¹⁷ Mindez nem pótolta tehát Magyarország újabb statisztikai adatainak feltárását, akárcsak Fáber 1832–33 között megjelent Magyarországra vonatkozó oktatási anyaga sem, minthogy ez utóbbi is latin nyelven készült, főleg Nagy Lajos adatai alapján.¹⁸

Méginkább ösztönözte Fényest Magyarország statisztikai adatainak feldolgozása irányában az a tapasztalat, amelyet a 30-as évek reformországgyűlésein mint absentium ablegatus észlelt, hogy a legjobb szándékú reformerek is alig ismerik az ország közállapotait, illetve az ezekre vonatkozó legfontosabb statisztikai adatokat. Ez lehetett az a végső nagy impulzus, amelynek hatása alatt Fényes megragadta az apja halálával támadt alkalmat a 30-as évek elején az anyagi függetlenségre.

Demokratikus felfogását és szíve hajlandóságát követve családjá ellenkezésére pozsonyi német polgárlányt vett feleségül s a pozsonymegyei Sárosfán kis birtokot bérelve megkezdte újra beutazni az országot, hogy első kézből szerzett hiteles és ellenőrzött adatok alapján írhasa le Magyarország akkori állapotát. Újabb és régebbi jegyzetei tízezerszámra gyűltek össze és 1836 körül 29 éves korában kész volt már az első nagy mű, amelynek érdekében feláldozta az ügyvédi karriert, az anyagi biztonságot, a konzervatív nemességgel való születési kapcsolatát és mindörökre eljegyezte magát a magyar reformmozgalommal. 1836-ban első műve kiadása érdekében ugyanis Pestre költözött, amely a könyvkiadás, a kialakuló közvélemény és újságírás, továbbá a reformmozgalom központja kezdett lenni egyre inkább. 1836-ban megjelenik hatkötetes művének, amely „Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben” címet viselte, első kötete Pesten, 1837-ben pedig a második és a harmadik. Ez utóbbi év végén ennek alapján a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába választotta, értékelve azt a tényt, hogy Fényes egyszerre két tudomány területén is kimagasló sikert ért el: nemcsak a magyar statisztikai, de a magyar földrajzi tudomány terén is nagyot alkotott. E nagy mű negyedik,

¹⁷ A. Faber: »Institutiones Statisticae quas in usum Auditorii Sui edidit«, Tomus I–II., Posonii, 1819.

¹⁸ Ua.: »Compendium Statistica Specialis Regni Hungariae«, Tomus I–II., Posonii, 1832–33.

ötödik és hatodik kötete 1839–40 között jelent meg. A mű hatodik, befejező kötetének megjelenése újabb sikert hozott Fényesnek, ez alkalomból akadémiai nagydíjat is kapott. Fényes első nagy művének sikerét az a tény is jól szemlélteti, hogy a magyar közönség érdeklődése nem lankadt e mű irányában. Emiatt 1839-ben megkezdte már a második, bővített kiadás sajtó alá rendezését, amely csupán 1844-re fejeződött be.

Fényes neve egycsapásra híressé vált ezekben az években. Az ország legkiválóbb reformerei befogadták körükbe, amiben nem csekély része volt annak is, hogy Fényes mint gyakorlati gazda Széchenyi agrár-kapitalisztikus nézeteit is már korábban magáévá tette, s egyre inkább érdeklődni kezdett Kosuth és rajta keresztül List Frigyes nemzetgazdasági és politikai nézetei iránt is. Mindkét hatást tükrözik nagyszámú hírlapi és folyóiratcikkei ebből az időszakból, de maga első nagy munkája is.¹⁹

Fényest a pesti reformerek és az országos közvélemény első munkája alapján egyaránt statisztikusnak tekintették. Ez készítette arra, hogy második nagy munkáját, „Magyarország statisztikáját” is kidolgozza és megjelentesse 1842–43 között. A hatalmas, egy egész statisztikai hivatalt pótló munka sodrásának és a politikai élet zajlásának abban a felfokozott ütemében, amelyben ezidőben Pesten él, természetesen nincs módja arra, hogy tájékozódjon a statisztikai tudomány külföldi fejlődéséről, hiszen ezt még a statisztikát oktató egyetemi tanárok is elmulasztják abban az időben. Így érthető meg, hogy Fényes a polgári statisztikai fejlődés szempontjából kardinális jelentőségű művét és az ország és a társadalom teljességét felölelő adatait, továbbá haladó politikai nézeteit, — melyek a termelőerők és termelési viszonyok ellen-tétére élesen rámutatnak —,²⁰ elavult tudományos köntösbe burkolta.

E második nagy mű, a „Magyarország statisztikája” ugyanis a Magyarországon még túl nem szárnyalt és Fényes által nagyrabecsült Schwartner művének beosztását követte: az első rész az állam népességi és gazdasági alap-erőit, a második annak polgári szerkezetét, — azaz közjogi viszonyait —, a harmadik pedig annak kormányzását ismerteti, eleget téve ezzel az Ausztriában és hazánkban uralkodó akadémiai statisztikai skolasztika követelményeinek. Lényegesen túlmegy azonban mindezen a *tartalom!*

A „Magyarország statisztikája” előszavában Fényes bátran mutat rá, hogy rendkívüli politikai helyzetünk — azaz az Ausztriához való viszony — a legfőbb oka annak, hogy legfontosabb statisztikai adataink status-titok gyanánt kezeltetnek. Pedig csak ezek ismerete óvhat meg akár a hazafiúi túlbuzgóság, akár a hazafiúi csüggedés veszélyeitől. Rámutat arra is, hogy e munka roppant terjedelme, a saját egészsége egyformán korlátai annak, hogy hibátlant alkosson, sőt az is, hogy a statisztikai tudományban nem állnak elő a jobbak. E célzás az egyetemi és jogakadémiai statisztikusok felelősségére — akik nem követték Schwartner példáját — félreérthetetlen. A jobb művek híján Fényes polgári kötelességét véli teljesíteni munkáival, amit valóban teljes joggal írhatott le.

¹⁹ Kautz Gy.: »A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon«, Pe-t, 1868. c. műve e hatásokat Fényes műveiben részletesen kimutatta. Vö.: 303–307. és köv., 357. és köv. valamint 407. és köv. o.

²⁰ Vö.: Ember Győző akadémikus »Fényes Elek a magyar tudományban« c., a M. T. A. 1957. július 8-iki emlékülésén tartott összefoglalójával, Statisztikai Szemle, 1957., 7. sz., 538. o.

Művei a népességi statisztikai leírásban voltak egészen kimagaslók, s részben gazdaságstatisztikai téren is, különösen ott, ahol ez utóbbi a népességi statisztikával is összefüggött, — mint pl. a mezőgazdasági statisztikában a jobbbágykérdéssel. Fényes az ország ún. polgári népességét, vagyis a nemesség és papság nélkül vett népességet az 1828–30-as adóösszeírásból, a katonai határvidékre vonatkozólag pedig az öt évenként eszközölt összeírásokból, legutóbb az 1833-asból merítette. Ezeket kiegészítette a saját adatgyűjtéseivel, valamint a közigazgatási hatóságoktól bekért és az olvasóitól beküldött adatokkal, — ez utóbbinak segítségét mindig kérte és meg is kapta —, és igyekezett mindent a legújabb állapot szerint feltüntetni. A nemesség és a papság adatait az egyházi anyakönyvekből, a különböző felekezetek lelkészei segítségével gyűjtötte össze.

Így rekonstruálta Fényes Magyarország akkori népességi állapotát területi, társadalmi, vallási, sőt nemzetiségi megoszlás szerint is. Ez a módszer nem volt mentes a hibáktól, de meglepően jó eredményeket produkált és a későbbi hivatalos statisztikai összeírások túlnyomórészt beigazolták Fényes adatainak hitelét. Fényes népességstatisztikai módszerének leggyöngébb pontja kétségkívül a nemzetiségi statisztika volt, ahol Fényes különféle hipotézisekkel dolgozott. Az egynyelvű községeket és településeket általában egynemzetiségűnek vette s ez a módszer az ő korában lényegesen jobb eredményekre vezetett, mint a mi korunkban. A vegyes lakosság feltárására a legkülönbözőbb hipotéziseket és kiegészítő módszereket használta, s ezek eredménye sem volt kifejezetten rossznak mondható.²¹ Fényes a foglalkozási megoszlást is megkísérelte felmérni, — ezen a téren azonban leküzdhetetlen nehézséget jelentett a feudális társadalmi szerkezet és a népszámlálás hiánya. Nagyon fogyatékosak Fényes népmozgalmi adatai is, bár ezeket mindenütt feltüntette, ahol erre módja volt. Azt a korszakalkotó gondolatát, amely országos méretekben használta fel az egyházi sematizmusokat a nemesség és papság számának megállapítására, sajnos nem használta fel a népmozgalom kutatásában.

A szűkebb értelemben vett polgári statisztikai módszerből Fényes mindkét művében használ már fel bizonyos elemeket. Általában megállapítható, hogy a számok minél teljesebb felhasználására törekedett megfelelő csoportosításban. A csoportosítás szempontjából — ahogy ezt már Keleti is megállapította — nem használta ki teljes mértékben a statisztikai táblázatok-nyújtotta előnyöket.²² Inkább a mai terminológia szerinti ún. szövegekőzi táblázatokat részesítette előnyben, ami azzal is összefüggethet azonban, hogy könyvalakban, az akkori kevésbé ökonomikus tipográfiának megfelelően, nehéz lett volna nagyobb táblázatokat elhelyezni. Első nagy művének második kiadásában pl. a IV., V. és VI. kötetben találunk egyre bővebben táblázatokat, és főleg a Végvidéket leíró VI. kötetben, ahol Fényes a végvidéki rendszeres összeírások anyagára tudott támaszkodni.

Még bővebben használja fel a táblázatokat a második nagy művében Magyarország statisztikájában, ahol már kombinációs táblázatokkal is kísér-

²¹ Fényes tevékenységét a nemzetiségi statisztika terén a legkimerítőbben eddig Kovács A. elemezte francianyelvű cikkében: »Activité statistique d'Alexis Fényes«, *Revue de la Société Hongroise de Statistique*, 1924. évf., 57. és köv. o. és kül. 59. és köv. o.

²² Keleti, id. m., 13. o.

letezik, valamint átfogó, időbeli összehasonlításokkal is próbálkozik. Ugyanakkor egyben arra is fokozottabb figyelmet fordít, hogy nemcsak az ausztriai bírodalom, de más vezető országok megfelelő adataival is minél sűrűbben hasonlítsa össze a magyarországi állapotokat.

Külön figyelmet érdemel módszertani vonatkozásban az a kérdés, hogy mennyiben ismerte és használta fel Fényes a politikai aritmetika eredményeit. Első művében népmozgalmi adatokat Buda és Pest kivételével még alig találhatunk. E két városra nézve a kor szokása szerint egész számok viszonyításával adja meg a halandósági arányszámot az 1833–35 évi adatokból 24 élőt 1 halottal számítva és osztja a korábbi politikai aritmetikusok azon balhiedelmét, hogy ez az arány a világ minden nagyvárosában azonos. Második nagy munkájában megnevezi tévedése forrását is – nagy elismeréssel említve Süßmilchet, a közel egy évszázaddal korábbi nagy német politikai aritmetikust, – aki már Schwartnerre is nagy hatással volt. Tájékozódása a politikai aritmetika terén azonban mégsem ennyire egyoldalú, mert a rozsnyói kerületre az egyházi anyakönyvek segítségével kikalkulált magyar adat mellett az újabb francia és belga polgári népmozgalmi statisztikák anyagából is közölt szemelvényeket, legalább is azokat, amelyek számára hozzáférhetők voltak. Az általa „politikai számtudomány” néven említett ezen adatok között közli az újabb francia kormegosztási adatokat is.

Használta egyébként Fényes már az átlagokat is, mind első, mind második munkájában a népességi és gazdasági adatoknál egyaránt, és azzal is tisztában volt, hogy minél hosszabb idősorok alapján számítja azokat, annál megbízhatóbb eredményt kap.

Fényes világosan látta végeredményben azt is, hogy a gazdasági kérdés a népesedés kérdésével milyen alapvetően függ össze. Tisztában volt azzal, hogy az ország kétannyi lakost is el tudna tartani, – ahogy ma mondanánk, magasabb életszinvonalon is –, mint ezt Magyarország statisztikájában kifejti. Ezért – nemcsak Kossuth személyes ráhatásaképpen – fordul figyelme a közgazdaság és a statisztika összefüggései felé. Fényes gazdasági adatai kiterjednek a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem, valamint a közlekedés feltehető adatainak leírására, ideértve az adózást és a külkereskedelmet is, és alátámasztják annak az 1838-as folyóiratcikkének fő megállapításait, amelyeket a magyar földművelés fő akadályairól kifejtett. Ebben a cikkben Fényes már rámutatott a jobbágyrendszer elavult voltára, a külföldön zajló mezőgazdasági forradalomra (!) és a belkereskedelem és hitel elégtelenségére. A jobbágyság felszabadításának szükségessége már ebből a cikkből is kicsendül, s ezt egy Lipcsében megjelent 1844-es könyvterjedelmű vitairatában, a „Magyarország hátramaradása ügyében, Felelet dr. Wildner Ignác úrnak” című művében a nemesség megadóztatásának követelményével egészíti ki.

Utóbbiban egyébként kristálytisztán mutat rá egyben az ország politikai helyzetének fő rákfenéjére is: 1. a nemzet és kormány közti bizalmatlanságra, – amelynek eloszlását még első nagy művében remélte –, 2. az arisztokrácia elnemzetietlenedésére, 3. Magyarország és az osztrák tartományok közötti vámrendszerre, 4. a magyar nyelv és műveltség elmaradt voltára.

Korábban utalás történt már tanulmányomban Fényes közgazdasági érdeklődésének egyre szélesedő voltára s e területen kifejtett egyre inkább elmélyedő munkásságára. E munkásság a hozzá korban is közelálló Kautz Gyula részéről egészen feltűnő elismerésben részesült.

Kautz mint a kialakuló magyar polgári közgazdaságtan tantörténésze erre az 1840-es évtizedre visszatekintve úgy találta, hogy „... Fényes s mások kisebb-nagyobb közleményei, részben magának Kossuthnak is iratai, olyanmilyra megközelítik, sőt részben el is érik a tudomány európai színvonalát, hogy ez évtized hazai nemzetgazdasági literatúránk első virágzasi korának joggal nevezhető.”²³ Ez a megállapítás éles ellentétben van Keleti emlékezésének azon megállapításával, melyek szerint Fényesnek „a nemzetgazdaság sohasem volt kiváló szakmája,”²⁴ — s amely megállapítás kritika nélküli elfogadásban részesült a későbbi magyar statisztikai irodalomban. A különben kitűnő Keletit talán megtévesztette ebben a vonatkozásban az, hogy Fényes sok közgazdasági kérdésben mint reformer elsősorban nem is közgazdaságtani, hanem kifejezetten politikai álláspontot foglalt el, mint pl. a „Bank és ösiség” című 1841-es cikkében.

Ebben Fényes — figyelemmel az ausztriai birodalom papírpénz infláción alapuló valutapolitikájára — elutasította az állami jegybank gondolatát, és az Ausztriától független magán-jegybank és a teljes fedezeti rendszer mellett tört lándzsát — vitapartnere — Fogarassy véleményével szemben. Tudjuk, hogy maga Kossuth is a Fényeséhez hasonló nézeteket képviselt²⁵ és azt sem szabad szemelől téveszteni, hogy Ricardo-nak a részleges fedezeti rendszert magyarázó elgondolásait csak a következő (1850-es) évtizedben merte az Angol Bank is jegy kibocsátó politikája alapjául megtenni. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy Fényes szóbanforgó 1841-es cikke a fedezet 50%-át jelzővel is megoldhatónak tartotta az ösiségre való tekintettel, úgy nézeteinek helyessége nemcsak politikai, de közgazdasági síkon sem vitatható.

Hasonlóképpen foglalt különben állást Fényes ebben a kérdésben elhunyt barátja, Erdélyi János posthumus művének, — a „Nemzeti iparunk” című munkának közreadása alkalmából is. Ennek első kiadása 1843-ban, második kiadása pedig 1846-ban jelent meg Pesten, de Fényes ezt a munkát éppen statisztikai vonatkozásaiban, főleg a második kiadásban jelentős mértékben bővítette és ugyanakkor nagy jelentőségű közgazdaságtani kommentárokkal is ellátta azt, miután a hon felvirágoztatására alkalmas praktikus eszmék egész kincsestárát fedezte fel a kéziratban. Ezeknek a kommentároknak rövid áttekintése jó fényt vethet arra, hogy Fényes tájékozottsága a közgazdaságtudomány területén mennyivel haladottabb és szélesebbkörű volt, mint az akkori akadémiai és egyetemi tanároké, akik a közgazdaságtudományt hivatalból képviselték. Mindjárt az első szakaszban, ahol Erdélyi a nemzetgazdasági alapfogalma-

²³ Kautz, id. m., 474. o.

²⁴ Keleti, id. m., 12. o.

²⁵ Vö.: Sinkovics I.: »Kossuth az önálló pénzügyek megteremtője«, Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára, M. T. A., 1952., I. köt., 123. és köv. o., — és a szerző idevágó tanulmányának megállapításával: »Haladó gondolatok Kossuth egyetemi közgazdaságtani előadásaiban«, Jogtudományi közlöny, 1953., 11–12. sz., 417. o.

kat többnyire Smith tanításai alapján, de néhol bizonyos annál régibb és meghaladottabb felfogásokkal keverve fejti ki, Fényes kiélezi éppen azokat a kérdéseket, amelyekben egyes régebbi nézetek még mindig túlélték korukat hazai vonatkozásban. Azzal az elavult merkantilista nézettel szemben, hogy az arany lenne a nemzeti gazdaság főforrása, kiemeli, hogy Angliának ma kevesebb forgalomban levő pénzegysége van, mint Franciaországnak.

A pénzzel kapcsolatos későbbi fejtegetéseknél Fényes világosan fejti ki, hogy Erdélyi nem tett különbséget — tegyük hozzá, feltehetően Ricardo alapján — a papírpénz és a bankjegy között, holott ez a különbség igen nagy és lényeges. Fényes helyesen exponálja azt a döntő különbséget, hogy a bankjegy magántársaság hitelén és megfelelő hitelbiztosítékokon alapszik és erre a célra még a jelzálogot sem tartja feltétlenül a legalkalmasabbnak, míg a papírpénz csupán a kormány hitelén alapul.

Helyesen exponálja az ércpénz és a hitelpénz közötti különbséget is Tooke alapján és a hitelpénz termelésfellendítő hatását is. Helyesen mutatja itt ki Fényes a nemzeti jegybank szükségességét és azt, hogy angol jegybank 1826 utáni jegy kibocsátási politikája a korábbi túlságosan is liberális bankjegy kibocsátás reakciójaként túlzottan megszorító volt. Ezzel kapcsolatban hivatkozik is forrására, egy angol nyelvű munkára, amelynek tartalmát úgylátszik gondosan áttanulmányozta és ismerte.²⁶

Kommentárt fűzött Fényes a szerzőnek ahhoz a megállapításához is, ahol a korai kapitalizmus velencei és portugál külkereskedelmét a virágzó kapitalizmus angol külkereskedelmével helyezi egysorba. Kiemeli, hogy a virágzó kapitalizmus külkereskedelme már a virágzó belkereskedelmen alapszik, valamint az iparon és emiatt éles különbség van az említett országok kereskedelmi fejlődése között.

Amidőn Erdélyi a tőkéről szóló klasszikus angol közgazdasági tanításokat fejtegeti, akkor Fényes rámutat, hogy a közgazdaságtan tudománya még mindig elég tökéletlen. Helytelennek tartja pl., hogy legújabban egy Lotz nevű német szerző egyoldalúsággal vádolja Mac Chulloch-ot azért, mert csupán a munkát tartja a tőke egyedüli forrásának, a természetet és az értelmet pedig nem. Fényes helyesen fejti ki, hogy a természet munka nélkül semmiféle szükségletet nem fedez, az értelem pedig szintén a munka szüleménye. Ennélfogva ez elv: „munka a gazdaság kútfeje, örökké rendíthetetlenül állandó”. Ezt követően Fényes az angol politikai gazdaságtan legkiemelkedőbb képviselőire, köztük Ricardora, a franciákra és a liberális németekre hivatkozik és kiemeli, hogy legutóbb ezekkel a nagy tekintélyekkel szemben egyedül egy Steinlein nevű magántanár mutatott rá a müncheni egyetemről 1831-ben, hogy az ember a legfőbb tőke, akit a legtökéletesebb gépezetnek kell tekinteni, és ezért tulajdonít Fényes óriási fontosságot a népnevelésnek és kiművelésnek.

Erdélyi a jobbágykérdésben igen haladó álláspontot foglalt el és nagyon is realiztikusan ecsetelte a jobbágyság helyzetének tarthatatlanságát és ennek káros nemzetgazdasági kihatásait. Fényes helyenkint mégsem tartja álláspontját kellően kiélezettnek, vagy megfelelően dokumentáltnak. Amidőn Erdélyi arról beszél, hogy az 1836-iki és 1840-iki országgyűlések törvényei alapján kevesen éltek a megváltási lehetőséggel, számszerűen mutat rá, hogy mind-

²⁶ R. Mushet: An attempt to explain the effects of the Bank of England. London, 1826.

össze hét község váltotta meg magát és ezeket fel is sorolja. A kilenceddel kapcsolatban arra utal, hogy ennek döntőbb hátrányos kihatása a nemzetgazdaság, mint a jobbágyság egyéni szenvedései szempontjából. És rögtön arra is rámutat, hogy ezt az igazságtalan adónemet el kell törölni és pénzbeli szolgáltatásokra kell átváltoztatni. A robotot ugyancsak egyenesen eltörlelendőnek tartja, éppen a munkaerővel és a munkaidővel való ésszerű gazdálkodás érdekében.

A fiziokraták és Smith tanításaival kapcsolatban különben Fényes már korábban hangsúlyozta, hogy bár a fiziokraták roppant táborra már a művelt Európában szemlátomást megritkult, mindazonáltal vannak sokan, kivált hazánkban, kik a földművelésnek más iparág felett most is hajlandók kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítani.

Abban a részben pedig, ahol Erdélyi iparunk elmaradottságáról értekezik és csüggeteg hangot üt meg, abban a vonatkozásban, hogy igen messze va-gypunk még attól, hogy ezen a téren az európai fejlődésbe kapcsolódjunk, Fényes utal arra, hogy a csüggedésre nincs ok. Schwartzner 32 év előtti adataival (vagyis Schwartzner második kiadásának adataival) összevetve mutatja ki részletesen, hogy milyen gyáriparral vagy manufaktúra iparral rendelkezünk és>Listre hivatkozva mondja ki, hogy az ország nem lehet tovább félkarú óriás, mely kizárólag a földművelésre támaszkodik.

Erdélyinek az volt a felfogása, hogy Magyarország külkereskedelme még abban az esetben sem virágozhatna fel, ha annak belső ipari és egyéb feltételei fennforognának. Fényes annak a véleménynek ad hangot, hogy külkereskedelmünket csak a viszonyosság alapján lehet fellendíteni, — vagyis gyarmati alapon nem. Erre a kérdésre még egyszer visszatérve, List tanai alapján fejti ki, hogy a szabadkereskedelem csak a kifejlett kapitalista országok számára hoz előnyöket, amelyek éppen ezáltal tudják elnyomni a fejlett iparral és kereskedelemmel még nem rendelkező országokat. Ezen az alapon Magyarországnak önálló vámterületté nyilvánítását és önálló külkereskedelmi politikát követel.

Egy harmadik idevágó kommentárja szerint Anglia a hajózási törvény nélkül sohasem fejleszthette volna ki iparát és kereskedelmét és miután nekünk egyelőre ilyen törvényhozásra nincs lehetőségünk — mint mondja Ausztriával való politikai összeköttetésünknel fogva —, egyelőre a versenyképes és tőkeerős iparágakban kell az iparosítást megindítani, főleg részvénytársasági alapon. Mint rámutat, a gácsi posztógyár példája ebből a szempontból döntő.

Érdekesekek végül azok a nézetei is Fényesnek, amelyeket a nemesi adómentességhez fűz. Megállapításai szerint a személyes költségű katonáskodás az utolsó 27 évben semmi terhet nem rótt a nemességre a hosszú békeidőszak folytán, ugyanakkor a nemesi inzurekció teljes elavultságát is kimutatja honvédelmi szempontból, és a sorozáson alakuló állandó hadsereg mellett tör lándsát.

Az adómentesség kérdésére Fényes még egyszer visszatér abban a részben, ahol Erdélyi az általa ajánlott reformok végrehajtásának módozataival foglalkozik. Erdélyi ugyanis költségvetést készít a reformok végrehajtásának költségeiről és annak az egyes társadalmi osztályok közötti felosztásáról. Fényes hevesen kikel az ellen, hogy az adózó jobbágyság, mely „most különben is minden terhet visel, jövedelmének éppen úgy egyszázad részét adja oda, mint a nemesség, vagy a polgárság.” Nézete szerint az aránylagosan kivetett

egyenes adó általában nem igazságos, mert „a szegény néposztálynak szájából vesszük ki a kenyérfalatot akkor, amidőn a vagyonosabbak ez adó miatt legfeljebb egyik vagy másik kényelmi vagy fényűzési cikket kénytelenek csak nélkülözni”.

Fényes kiváló gazdaságpolitikai érzékét mutatják azok a fejtegetései is, midőn leszögezi, hogy a gyárrendszer kiépítésénél elsősorban a hazai nyersanyagokra kell támaszkodni. Ezzel kapcsolatban Becher számításának abszurd voltára is fényt derít, aki azt állítja, hogy Magyarország 1838-ban az osztrák tartományokból 61 millió forint áru pamutot vásárolt, holott Springer szerint az 1837-es évben az osztrák birodalom összpamuttermelése csupán 48 millió forint volt. A harmincad vámlajstromok 10 évi átlaga alapján Fényes szerint megvásárolt 10 ezer mázsa gyapotkélme értéke mindössze 4. és fél millió forint volt (1816–27) és felfogása szerint ennél a számnál nem lehet sokkal magasabb az aktuális fogyasztás sem.

Fényes forradalmat megelőző közgazdasági gondolatvilága tehát igen világosan tükrözi azt a fejlődést, hogy a teljes nemzetgazdaságot a maga végső nagy összefüggéseiben feltáró gazdaságstatisztikai kalkulációk és statisztikai becslések segítségével mint jut el nemcsak a közgazdaságtani elmélet, de a gyakorlati gazdaságpolitika nagy kérdéseinek egyre jobb megértéséhez. Ilyen számításokat tartalmazott már hivatkozott 1844-es, a cenzurával kapcsolatos nehézségek miatt külföldön megjelent vitairata is, amelyben a magyarországi közöltségek kérdésében utasította vissza a „schwarzgelb” álláspontot.

Fényes tisztánlátását ezekben a kérdésekben az is megkönnyítette, hogy igen áldozatos munkával vetette bele magát a magyar iparfejlesztési mozgalom fellendülése körül tevékenykedő különféle társulatok vezetésébe. Így jutott el ahhoz, a nagyszerű felismeréshez is, hogy mint az Ipar és Védegylet-i mozgalom igazgatója és későbbi elnöke, továbbá a Gyáralapító Társaság egyik vezetője, egyre világosabban haladjon statisztikai síkon az ipari forradalom statisztikai követelményeinek megvalósítása felé.

A Védegylet megbízásából így dolgozta ki Magyarország iparstatisztikájának tervezetét, 1847-ben pedig egy rendőrminiszteri jelentés arra utal, hogy Kossuth-al az ország foglalkozási és kereskedelmi statisztikájának kidolgozásáról tárgyalt.²⁷ Mindezek mellett még arra is maradt ideje, hogy első és második nagy művének egy 1847-es összefoglalását is sajtó alá rendezze, ami mutatja műveinek gyors elterjedését és keresettségét, nemcsak hihetetlen munkabírását. Utóbbiról tanuskodik ez időből egyébként nagyszámú hírlapi cikke is, időszerű gazdasági, pénzügyi és politikai kérdésekről.

A történelem azonban a polgári forradalom statisztikai követelményeinek felismerésén túlmenően még egy nagy jelentőségű feladatot tartogatott Fényes számára: e felismerések első megvalósításának nagyszabású kísérletét az első magyar polgári statisztikai hivatal élén.

²⁷ Fényes: »Magyarország leírása«, Pest, 1847., Előszó, — a rendőrminiszteri jelentés Mészáros közlése, id. m., 542. o.

Feltétlenül Fényes működésével kell kapcsolatba hoznunk már azt a tényt is, hogy egy polgári és Ausztriától független statisztikai hivatal felállításának gondolata is tért hódított a magyar közéletben, ha a közvetlen kezdeményezést nem is tudjuk rá visszavezetni. Fényes mindenesetre megpendítette már 1841-es akadémiai előadásában a magyar birodalom akkori 1840-es népességéről szólva, az évenkénti népességi összeírások szükségességét.²⁸ A gondolat kiérlelésében valószínűleg Szemerének, a későbbi belügyminiszternek is jelentős szerepe lehetett azonban, aki nyugati tanulmányútja során láthatott már hasonló intézményeket, ha ilyenekről nem is tesz említést naplójában. Mégis erre vall az a tény, hogy 1844-es pozsonyi országgyűlés azon bizottságának Szemere is tagja volt mint borsodi követ,²⁹ amely egy statisztikai hivatal felállításáról szóló kerettörvényt dolgoz ki s amelyet az országgyűlés el is fogad, és a többi reformmal együtt 1848-ig elodáz.³⁰ Ez a tervezet különben is nyitva hagyja azt a kérdést, hogy milyen módszerekkel és milyen felfogásban történjek a „nevezetesebb közállományi és kereskedelmi adatok” felvétele, csupán anyagi ellátmányát szabályozza, azt sem túlzottan bőkezűen.

Fényest politikai tevékenységének iránya segíti hozzá, hogy ezt a kérdést a dicső 1848-as forradalom által teremtett új polgári államrendet megvalósító miniszteriális keretben a polgári fejlődésnek megfelelő módon megoldja. Mint a korábbi Ellenzéki Kör, majd Radikális Kör elnöke, Kossuth bizalmas barátja és képviselőválasztási kortese, teljesen azt a radikális politikai irányzatot képviseli már 1848-ban, amelyet Kossuth politikai-taktikai megfontolások miatt ekkor még csak mérsékeltebben juttat érvényre.

Kompromisszumos volt már az az első polgári választójogi törvény, az 1848 : 5. tc. is, amelynek alapján hazánkban az első polgári választás lefolyt, s melynek következtében nemcsak Petőfi és Arany, de Fényes Elek maga is kibukott a népképviselői országgyűlési képviselők sorából.³¹ Az egykorú források szerint e választókerületi beosztás Kossuth műve volt³² és alig képzelhető, hogy Kossuth ehhez Fényes segítségét, aki Magyarország területi beosztását, népességét és a népesség tömörülését oly kiválóan ismerte, igénybe ne vette volna. Erre mutat az is, hogy Fényes e választás statisztikai feldolgozásának is

²⁸ »A magyar birodalom népessége 1840-ben«, megjelent a »Tudománytár« c. akadémiai közlemények, Új folyam, XI. köt.-ben.

²⁹ Ezt a tényt a Kovács Ferenc szerkesztésében és kiadásában megjelent »Az 1840—44. évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója«, Bp., 1894., jegyezte fel, VI. köt., 227. o.

³⁰ Uo., V. köt. 189. és köv. o.-on szerepel az erre vonatkozó indítvány és a VI. köt. 229. és 256. o.-on pedig a költségek megajánlása és a vonatkozó törvényjavaslat elfogadása. — Az eredeti javaslat teljes szövegét és pénzügyi kihatásait az Országos finansziális választmány jelentése tartalmazza, melyet az országgyűlési »Acta« tartalmaz: »Felsőes I. Ferdinánd Ausztria császára, Magyar és Csehország e néven V. apostoli királya által sz. kir. Pozsony városába 1843. esztendei pünkösdi hava 14. napjára rendeltetett Magyarországi közgyűlésnek írásai«, Pozsony, Pest. 1844., III. köt., 276. o., illetve 319. o.

³¹ Fényes sikertelen fellépésével kapcsolatos adatok megtalálhatók Csizmadia Andor: »A választási rendszer 1848—49-ben« című M. T. A. által jutalmazott művének 53. oldalán, melynek kéziratát a szerző szíves volt rendelkezésemre bocsátani.

³² Uo., 10. o.

nagy jelentőséget tulajdonított, midőn a belügyminisztériumban 1848. májusában Szemere belügyminiszter alatt az első magyar statisztikai osztály igazgatójaként miniszteri osztálytanácsosi rangban az első magyar polgári statisztikai hivatal szervezését megkezdte és munkakörének kialakításához hozzáfogott.

Fényes előtt ebben a minőségében természetesen az a cél lebegett, hogy az ország önállóságát és polgári fejlődését biztosító statisztikai hivatalt szervezzen.³³ Ehhez elsősorban statisztikailag képzett munkatársakra, könyvtárra és térképgyűjteményre és a korábbi adatgyűjtések leltározására volt szükség. A hivatal munkatársaiban ezek a feltételek adva voltak. Palugyay, Galgóczy, Bárándy, Bajkay, Jernei, Kövári nagyjából ismert és neves statisztikusok, illetve földrajzi írók voltak és a tárgyi feltételek kialakítását is csakhamar megkezdte a hivatal.

Már élettartamának rövidege is megakadályozta azonban a fiatal hivatalt abban, hogy rendszeres munkakörét kialakítsa és azt a hivatali munkamegosztást is létrehozza, amely nélkül ezidőben modern polgári statisztikai hivatal már nem volt elképzelhető. A kapitalista gazdaság és államvezetés méreteinek is egyedül ez utóbbi felelt már csak meg. Fényes hivatala viszont még tipikusan egyéni módszerrel dolgozott, kb. abban a formában, ahogy Napoleon első statisztikai hivatala, miután egyes problémákat osztott ki egyes embereknek, akiket e kérdések feldolgozásában a hivatal többi munkatársai nem támogattak. Ebben természetesen annak is része volt, hogy az 1848-as rohanó politikai fejlődés megindulásával és a szabadságharc kitörésével nem is nyílt már mód a hivatal munkakörét és munkamódszereit szervesen kialakítani, hanem azonnali „ad hoc” feladatok megoldására kellett annak erejét összpontosítani.

Fényes koncepcióit a hivatal végleges munkaköre vonatkozásában mutatják azonban azok az erőfeszítések, amelyeket egy országos gyáripari és kézműipari adatfelvétel előkészítése és lebonyolítása érdekében fejtett ki, továbbá a kőszénbányák, szénbányák, mész- és téglatermelés országos méretű felvétele céljából, vagyis az ipari energiabázis- és a kapitalista viszonyok között ugyancsak kulcsjelentőségű építőipar felmérése céljából. A kapitalista fejlődés követelményeihez méretezett Fényes-féle gyáripari statisztikai felvétel kereteit mi sem mutatja jobban, minthogy az kiterjedt volna a vállalatok gépi felszerelésére, szállítóeszközeire, tőkájára, tulajdonosának szakképzettségére, mérnökeinek és munkásainak adataira, kereseti viszonyaira, a felhasznált nyersanyagokra, termékeire mennyiség- és érték szerint, valamint azok piacára bel- és külföld szerint.

Külön figyelemre tarthat a munkáslétszámra vonatkozó adatok tagolása amiatt is számot, hogy kiderül belőle, hogy Fényes milyen jól ismerte a kapitalista fejlődés által megindított proletarizálódás főbb jelenségeit és hogy a beszerezni kívánt adatok alapján a magyarországi helyzetet is fel kívánta mérni. A munkások tagolása férfi, női és gyermek munkásokra (16 éven alul), ez utóbbiak munkaidejének tudakolása, a „tehetetlen vagy beteg munkásokat ellátó intézetekre”; a munkások szakmai képzésével foglalkozó „oskolák” vagy „képzőintézetek”-re vonatkozó adatok mind erről tanúskodnak. A kézműipari felvétel adatai között külön figyelemmel volt a felvételi terv az írástudó vagy rajzolni tudó mesterlegényekre és azok átlagkeresetére is, általában pedig vilá-

³³ A Fényes-féle statisztikai hivatal fennmaradt levéltári anyagának igen jó feldolgozását nyújtja Trócsányi Zsolt: »Az 1848/49-i Országos Statisztikai Hivatal« e. dolgozata, Statisztikai Szemle, 1955. 3. sz. 217. és köv. o.

gos képet kívánt kapni a céhrendszer felbomlásának folyamatáról és méreteiről a „kontárok” vagy „engedvényesek” számának megragadásán keresztül.³⁴

A Fényes-féle iparstatisztikai felvétel értékeléséhez feltétlenül figyelembe kell venni azt a tény, hogy amennyiben az végrehajtásra kerülhetett volna, eredménye megközelítette volna egy olyan nagyszabású első kapitalista iparstatisztikai felvétel eredményeit, mint amelyet pl. a francia hivatalos statisztikai szolgálat a „Statistique Générale de la France” elgondolás megvalósítása során 1847–52 között 4 kötetben Franciaország teljes iparstatisztikai felmérése terén végrehajtott.³⁵ Hazánk így egycsapásra behozta volna azt a korábban vázolt lemaradást, amelyet a XIX. század első felének mostoha körülményei idéztek elő a hivatalos statisztikai fejlődés terén. Érdekesre tarthat számat ebben a vonatkozásban annak megemlítése, hogy Angliában, ahol a hivatalos statisztikai szolgálat fejlődése lényegesen lassúbb és inkább a külkereskedelemre, semmint a termelésre irányuló volt, az ipari termelés teljes felmérésére első ízben csupán 1907-ben került sor.³⁶

Mezőgazdasági vonatkozásban országos adatfelvétel lett volna a Fényes-féle hivatalban a magánuradalmak gazdatisztállományának és cselédségének teljeskörű felvétele, vagyis a kapitalista mezőgazdasági személyi feltételeinek, illetve a jobbágyi átalakulás kérdéseinek feltárását lehetővé tevő adatfelvétel.

Igen nagyjelentőségűnek kell végül azokat a törekvéseket is tekinteni, amelyek a polgári államháztartás és pénzügy alapjainak lefektetéséhez szükséges adatok felvételével voltak kapcsolatosak. Ezek az első kezdeményezések során az adott korábbi államszámveteli szervezettel kapcsolatos adatokon alapulnak, de az a tény, hogy a hivatal ezek összeállítását rögtön megkezdte, mutatja, hogy jelentőségükkel Fényes tisztában volt, ami különben saját korábbi, 1844-es vitairatából és „Magyarország statisztikájából” is kiviláglik. Miután ezek felhasználására Kossuthnak mint pénzügyminiszternek is égető szüksége volt, a hivatal ezek továbbfejlesztése elől aligha térhetett volna ki.

A népességi problémákra a statisztikai hivatal dokumentumai nem utalnak, aminek oka azonban kézenfekvő. Ezt a területet dolgozta fel legkielégítőbben magának Fényesnek a munkássága. Emellett az a meggyőződés is szerepet játszhatott, hogy a népesség évenkénti felmérése olyan népmozgalmi arányszámok segítségével pótolható, amelyeket Fényes munkái is tartalmaztak.

Azok a rendkívüli munkák, amelyek a kialakult rendkívüli helyzettel függetek össze — mint említettük — azonban csakhamar elvonták az első magyar polgári statisztikai hivatalt fő munkakörének kialakításától. Az újoncozás várható eredményeiről készített gyors felmérés pl. egyike volt a tipikusan ilyen feladatoknak s az állami bevételek felmérése is ezek közé került be.

Legnagyobb jelentőségű ezek között politikai és jogi szempontból az első magyar polgári választás statisztikája volt, amellyel a hivatal igen részletesen foglalkozott. Ezt az adatgyűjtést eredetileg a belügyminisztérium kezdeményezte, — de Fényes rögtön megragadta a kínálkozó lehetőséget. A választójogosultak száma mellett a törvényhatóságoktól bekérte a választásokon tényle-

³⁴ Uo., 222. és köv. o., — mely ennek az anyagnak első közlése tudomásom szerint.

³⁵ Vö. a szerző id. dolgozatával: »A francia hivatalos statisztikai szolgálat múltja«, id. helyen, 6. o.

³⁶ Vö. »The Sources and Nature of the Statistics of the United Kingdom, Edited by M. G. Kendall, London-Edinburgh, 1952., Vol. I., 1. és köv. o.

gesen megjelentek számát is és ezzel lényegesen finomította a kérdés problematikáját, ha a törvényhatóságok nem is értették meg töbnyire ennek jelentőségét. A fennmaradt anyag alapján a közelmúltban lefolyt kutatások rekonstruálták ennek a választásnak országos eredményeit, amelyből érdekes képet nyerünk a népképviselőlet akkori állásáról.³⁷

John Paget angol utazó 1842-es magyarországi útleírása a feudális választójog alapján a választójogosultak számát 500 ezer főre, a tényleges, azaz nagykorú választókét pedig 125 ezer főre, azaz a nemesség egynegyedére becsülte. Vagyis az ország lakosságához viszonyítva a választójogosultak száma 5%-ot tett ki, amennyiben azonban a közvetett képviseletre figyelemmel vagyunk, úgy az csupán 1,25%-os.³⁸ Paget ezeknek az adatoknak az alapján úgy vélte, hogy az angliai és franciaországi 25, illetve 50 lakosra eső 1 választójogosulttal szemben a magyarországi 20 : 1 arány igen jó képviseleti arányt jelent, melynek fényében vissza kell utasítani azt a vádat, hogy a magyarországi arisztokrácia elnyomja a parasztságot. Nincs itt szó egyébről szerinte, mint a nyugaton is meglévő ellentétéről gazdagok és szegények között.

Az első magyar polgári választás adatai viszont a hivatkozott számítások szerint 6,5%-os polgári választójogosultat mutatnak — figyelemmel azonban arra, hogy a hivatkozott számítások az 1848-as Belügyminisztérium és nem a Fényes-féle statisztikai hivatal valamivel teljesebb anyagán alapulnak — a képviselet még ennél is többre, kb. 7,1%-osra tehető.³⁹ Ez a változás tehát mind minőségileg, mind mennyiségileg döntő volt a polgári demokrácia követelményének megvalósítása szempontjából a magyar nép életében, ellentétben Paget vulgáris apologiájával, — különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy — korábbi kutatásaim szerint — 1869-től egészen az I. világháborúig az összes következő polgári választójogi törvények szűkítették a választójogosultak viszonylagos számát és az sohasem érte el többé el az 1848-ast.⁴⁰

Ebben a keretben nincs mód a Fényes-féle statisztikai hivatal munkásságának további taglalására annak ellenére, hogy abban még olyan figyelemre méltó kezdeményezések akadnak, mint a polgári tiszti címtár megvalósítása, vagy az egyesületi élet statisztikájának terve, mely utóbbinak hordereje az akkori polgári átalakulásban politikailag több, mint jelentős volt, — jogi téren pedig az igazságügyi és rendőri statisztika csirái.

Inkább arra a sajnálatos körülményre kell utalnunk, hogy a hivatal 1848. szeptemberében már igen nehéz helyzetbe került a hadi események következtében s ez év végével, a kormány Debrecenbe való menekülésével, tulajdonképpen meg is szűnt működése, miután munkatársai egy emberként kötötték fel a kardot a haza védelmére.

Rá kell továbbá arra a tényre is mutatni, hogy a fő kormányhivatalok anyagát, nehogy azok az ellenség kezébe kerüljenek, túlnyomórészt megsemmi-

³⁷ Beér J.: »Választási rendszerek a felszabadulás előtti Magyarországon«, Jogtudományi közlöny, 1949., 9–10. sz., 177. és köv. o., — továbbá Csizmadia, id. m., 37. o.

³⁸ John Paget: Ungarn und Siebenbürgen, politisch, statistisch und ökonomisch, übersetzt von E. A. Mortiary, Leipzig, 1842., 349. és köv. o.

³⁹ Vö. a szerző »A magyarországi választások a statisztika tükrében«, Állam- és Igazgatás, 1953., 7–8. sz., 376. o. — Beér, id. munkájában ugyanerre az eredményre jutott a kihagyott anyag becslése alapján.

⁴⁰ A szerző: »A magyarországi választások, stb.«, id. helyen., 379. o.

sítették az érdekeltek és így az a kép, amely Fényes koncepcióiról s a statisztikai hivatal működéséről adható, mindenképpen töredékes. Alig képzelhető el pl., hogy a nemzetiségi statisztikára vonatkozólag, mely Fényesnek egész életén át egyik preokupációja volt, ne lettek volna bizonyos elgondolásai és kezdeményezései.

VI.

Ahhoz, hogy az első magyar polgári statisztikai hivatal kezdeményezését és Fényes élete művét a maga egészében értékelhessük, mindenesetre vázolniunk kell Fényes Elek életének és munkásságának további alakulását azután a nagy törés után, melyet a szabadságharc és a magyar nemzeti függetlenség bukása nemcsak a nemzet, de Fényes egyéni sorsa szempontjából is jelentett.

Fényes nem szenvedett fogságot, hiszen a forradalmi vészbiróság névleges elnöki tiszttét is csak becsületből vállalta el a bukás előtti napokban, radikális magatartásának megfelelően. Nagyobb csapás volt az, hogy az anyagi alap végleg kicsúszott alóla, munkáinak jövedelméből megélni többé nem tudott és ez rányomta munkásságára is bélyegét. Szigetvár ostromáról, vagy az északi sarki utazásokról szóló könyvecskékig bezárólag az elkövetkező közel három évtizedben mindennel kénytelen próbálkozni, mely megélhetése szempontjából könnyebbéget jelent.

1851-ben megjelent még ugyan 1847-ben már tulajdonképpen készen levő „Magyarország geográfia szótára” című nagy munkája négy kötetben, mely talán legértékesebb és legmaradandóbb három befejezett munkája között s melyben valószínűleg a Komárom vármegye leírásával 1848-ban megindítani kívánt és az egész országot felölelő sorozat anyagát is felhasználta. Ilyen nagyszabású szótárt csak napjainkban készít újra a magyar tudományos élet a szakemberek egész légiójának bevonásával.

Mégis ebben az időszakban Fényes tudományos tragédiájává válik az a tény, hogy a statisztikai tudomány további rohamos fejlődéséről magyar viszonylatban sem vesz tudomást. Pedig Bitnicz Lajos matematikus és tiszteletbeli akadémikus 1851-ben elsőnek ismerteti már a Magyar Tudományos Akadémián Quetelet és Poisson nézeteit „A nagy számok törvényéről az ember szellemi nyilatkozatában” címmel. E 9 oldalas értekezéssel a kutató statisztika jelentkezik a magyar tudomány hivatalos fórumán. A valóságban Fáy András saját 1837–46-ra visszamenő népmozgalmi adatainak feldolgozásában ez az irány korábban is hatott már. Fáy-nak összesen több mint félmilliót kitevő születésre és halálózásra alapított halandósági táblái 1854-ben láttak napvilágot nyomtatásban és nagy visszhangra találtak Weninger 1857-ben megjelent „Politikai számtan” című művében is, amelynek szerzője később megkísérelte a halandósági táblák módszertanának továbbfejlesztését is. Tormai 1854–55-ben a főváros, Konek pesti egyetemi tanár pedig 1860-ban az egész ország népmozgalmát kísérli meg feldolgozni.⁴¹

Utóbbi elméleti téren is kitűnő munkát végzett, midőn 1855-ben megjelent tankönyvében már teljes egészében regisztrálja azt a hatalmas átalakulást, amely a statisztikai tudományban a kutató irány, a polgári statisztikai hiva-

⁴¹ Vö. Thirring, id. m., 12. és köv.; 14. és köv. és 18. és köv. o.

talok és az 1853-ban megindult nemzetközi statisztikai kongresszusok működésének hatására bekövetkezett.⁴² Konek e műve az első komoly elméleti igényű polgári statisztikai munka, amely — lehet mondani — egyáltalán Magyarországon megjelent.

Fényes tudományos lemaradását ugyanakkor bántóan jelzi „A Török birodalom leírása” című 1854-es munkája, amelyhez alig rendelkezett érdemleges adattal, továbbá „Az ausztriai birodalom statisztikája” című 1857-es műve, melyben olyan teljességgel vette át az osztrák birodalom államjogi koncepcióját és statisztikai adatait, hogy emiatt később ellenségei intrikája alapján a hazafiatlanság látszatába is került. Szerepet játszott a közvélemény ellene hangozódásában az a tény is, hogy már korábban mint az akkori kormánylap munkatársára 1854-ben éppen Fényesre esett az a feladat, hogy Kossuth dunai konferenciós tervét egy hírlapi cikkében elítélje.

Fényest a Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban rendes tagjai sorába választotta, tehát ugyanabban az évben mint Quetelet-t a tiszteletbeli tagok közé. Ennek ellenére nincs már energiája olyan nagyszabású tudományos munkához, amely lemaradásának felszámolását eredményezhette volna. Ehelyett többek között biztosító intézeti állásáért küzd, amelytől végül is kénytelen 1859 elején személyes ellentétek és mellőzések miatt megválni, bár az Első Magyar Biztosító Társulat halandósági tábláit és tervezetét ő dolgozta ki, — ahogy a Bécsben 1859-ben megjelent „Szózat a magyar biztosító társulat érdekében” című vitairata előszavában írja.

Még nyilvánvalóbbá válik Fényes tudományos lemaradása a statisztikai tudomány rohanó menetéhez képest a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottmánya által a 60-as években a kutatók széles körének részvételével megindított kutató szellemű munkálkodás eredményei tükrében. A Statisztikai Bizottmány által megindított közlemények, melyek rövidesen statisztikai és nemzetgazdasági közleményekké bővültek, felnevelték azt az egész statisztikai generációt, mely a modern polgári statisztika talaján állott már és mely színvonalasabban és főleg tárgyilagosabban tudta az akkori idők statisztikai viszonyainak feltárását elvégezni.⁴³ Fényes ugyanakkor éppen a nemzetiségi kérdésben sovíniszta jellegű vitákba is keveredett s ennek is lehetett szerepe abban, hogy kétéves huzavona után — Arany János főtitkár minden passzív rezisztenciája ellenére — ellenségei befolyására 1867-ben megfosztották akadémiai tagságától azon a címen, hogy nem tartotta meg székfoglaló előadását. Mint Keleti megjegyezte, ő volt az egyetlen addig az Akadémia történetében, akivel szemben ezt a szabályt alkalmazták. Pedig még ez a csapás sem volt a végső, amelyet a sors Fényes számára tartogatott.

A 60-as évek nagy Tudományos Akadémiai statisztikai fellendülése, melynek során az Akadémia még egy népszámlálás tartásával is megpróbálkozott, meggyőztek mindenkit arról, hogy csak egy központi statisztikai hivatal képes

⁴² Konek Sándor: »Elméleti fejtegetések a statisztika terén«, Pest, 1855. — E munka I. része, mely »A statisztika elmélete« címet viseli, nem más, mint Konek hasonló című és meglehetősen elavult 1847-es művének változtatás nélküli közreadása. A szóbanforgó új anyag, mely sok helyütt az I. résszel szemben éles ellentmondásokat tartalmaz, a II. részben található a következő címmel: »A statisztikának legújabb állása közigazgatási, tudományos és irodalmi tekintetből«.

⁴³ Thirring id. munkájának II. fejezete nagy részletességgel ismerteti a M. T. A. statisztikai szempontból e legdicsőségesebb korszakát, — 22—37. o.

⁴⁴ Lásd errenézve uo., 21. o., 1. lábjegyzet.

e feladatoknak megfelelni és arról, hogy azoknak a bravúroknak a lehetősége megszűnt már, amelyeket a XVIII. század közepén a svéd tudományos akadémia hajtott végre. Az új hivatal előkészítő bizottságának tagja volt Fényes is az Akadémia részéről s — mint Keleti emlékirataiban drámai hitelességgel beszámol róla⁴⁵ — Fényes ígényt tartott arra is, hogy e szerv vezetője legyen. Erre utal különben 1867-es akadémiai előadása is, a „Párhuzam egyfelől a magyar koronai birodalom, másfelől az ausztriai nemzet, lengyel és cseh koronai országok közt”. Fényes ezen megnyilatkozásából arra lehet következtetni, hogy a kiegyezés politikai konstrukciójának gazdasági alapjait helyes úton kereste, s hogy a kvóta kérdésre vonatkozó javaslatát frappánsan igazolta az idő, — mégis műve statisztikai koncepciója, kidolgozottsága és módszere már erősen elavult szegényes a kor tudományos viszonyaihoz képest.

Végül is a kiegyezési alapon álló új polgári statisztikai hivatal igazgatójává, mely most már a végleges lesz, nem őt, hanem a már ismert nemzetgazdasági és statisztikai író, Keleti Károlyt nevezték ki, aki politikailag is a nem kompromitált személyiségek közé tartozott. Ugyancsak nem rá, hanem Körösy József-re, a magyar statisztikai tudomány egy későbbi büszkeségére esik a választás a fővárosi statisztikai hivatal vezetői székének betöltésénél, annak ellenére, hogy Fényes is pályázott.⁴⁶ Fényes sorsa ettől kezdve egyenesen tragédiába hajlik. Egy 1870-es népességstatisztikai megnyilatkozás után teljesen elnémul s kénytelen az állami statisztikai hivatalban neki felajánlott díjnoki állással s kevéske nyugdíjjal megelégedni, hogy betegségben és szegénységben 1876-ban bekövetkezett haláláig ebben az állásban tengődjön.

Az időközben Keleti avatott vezetése alatt sikeresen működő magyar országos statisztikai hivatal sorra kezdte megvalósítani azokat az elgondolásokat, amelyeken Fényes 1848-ban fáradozott, s olyan gyorsan tett szert nemzetközi tekintélyre és elismerésre, hogy az 1876-os nemzetközi statisztikai kongresszust is Budapesten rendezték meg. Olyan hírek is keringtek ekkor, hogy erre a kongresszusra Fényest meg sem hívták. Már Keleti megcáfolta ezt, utalva arra, hogy Fényes ténylegesen meg sem érte a kongresszus megnyitását, sőt előrehaladt betegsége miatt már a modern hivatalos és tudományos statisztikusok e nagyszabású találkozásának előkészítésében sem vehetett részt.⁴⁷

Csak később mutatta meg a történelem, hogy a Keleti-féle statisztikai hivatal fő gyengesége éppen abban mutatkozott meg további fejlődése folyamán, hogy a gazdasági alap kérdésében Fényes útmutatásaitól eltérve, a mezőgazdasági statisztika rovására elhanyagolta az iparstatisztikát, a felépítményi kérdések között pedig a választási statisztika, a nemzetiségi, a foglalkozási statisztika és a társadalmi osztályok statisztikájának kérdéseit. Ezáltal Magyarország nagy sorskérdéseinek megoldásához nem nyújtott olyan valóság-hű képet és tanulságokat, amelyek a kapitalista ellentmondások tompítását és a fejlődés szociálisabb útjának előkészítését lehetővé tették volna.⁴⁸

⁴⁵ Keleti, id. m., 4. o.

⁴⁶ Fényes erre az állásra is öntudatos hangú kérvénnyel pályázott, — *uo.*, 30. o.

⁴⁷ *Uo.*, 31. o.

⁴⁸ Bokor id. munkája zárszavában 25 éves távlatból igen kitűnően regisztrálta már a szociális kérdés elhanyagolását, rögtön mentve is azt gazdasági fejlődés viszonylagos elmaradottságával és a jövő feladatául jelölve ki azok feltárását, — 215. és köv. o.

Ha visszatekintünk Fényes életének és munkásságának arra az utóbbi két és fél évtizedére, melyet a magyar forradalom bukása és halála határol körül, nem minden megrendülés nélkül konstatálhatjuk azt a tudományos tragédiát, amely ezidő alatt Fényessel kapcsolatban lejátszódik. Fényes olyan óriási háttást tudott gyakorolni nemzetére a nagy forradalmi hullám felfelé ívelő szakaszában, a jelentősen elavult és bizonyos értelemben már nálunk is túlélte leíró statisztikai formák között végrehajtott és egy hiányzó korai polgári statisztikai hivatalt pótló tevékenységével, mint saját kortársai közül is csak nagyon kevesen. E formáknak azonban továbbra is lényeges jelentőséget tulajdonított akkor is, midőn annak már a későbbi polgári fejlődési viszonyoknak megfelelő tartalommal való megtöltésére képtelenné vált, alkotó erejének megtörése és a létért folytatott felőrlő küzdelem következtében. A felgyorsult fejlődés folytán már csak a kutató statisztikai tudomány egész kollektívája és a korszerű államigazgatás és gazdasági igazgatás módszereit egyaránt alkalmazó hivatalos statisztikai szolgálat apparátusa lehetett ezidőben csupán képes ilyen feladat megoldására.

Fényes nem tudta — de talán nem is akarta — észrevenni a konstellációnak ezt az alapvető megváltozását és miközben egyre inkább arra törekedett élete hanyatló szakaszában, hogy megismételje azokat a ragyogó teljesítményeket, amelyekkel beférkőzött nemzete szívébe, lidércet kergetett, amely nem előre-felé, de visszafelé vitte őt a megtett úton. Tragikuma az lett, hogy elszakadt ily módon a régittől és az újtól is.

A statisztikai tudomány története ismer egy analógiát, — de mint minden analógia ez sem tökéletes. Lüder professzor, Schwartner kedvenc professzora és a régi típusú leíró irány egyik büszkesége a XVIII. és XIX. század fordulóján került Fényes tudományos tragédiájához hasonló, bár annak nagyságát talán meg nem közelítő helyzetbe.⁴⁹

Lüder a német statisztikai tudományban 1806—11. években lefolyt módszerita döbentette rá arra, hogy a számokkal leíró statisztikának az a feudális, skolasztikus válfaja, amely magát a minőségi megállapításokra összpontosítva filozófiai magasságokban képzelte a polgári haladás népességi és gazdasági valóságát a maga kialakulatlan mennyiségi módszereivel, — számokkal és táblázatokkal — leíró statisztikai irány felett, tulajdonképpen áltudomány. Ez az áltudomány, — ahogy ezt 1812-ben megjelent „Kritik der Statistik und Politik” című művében leszögezte, — citatológia és „Massenlesen” segítségével próbálta ezt a tényt elleplezni, — de hasztalanul. Lüder ezen az alapon kénytelen volt egész életművét elvetni, a korai és a tudományos alapot még nélkülöző táblázatos irányban azonban szintén nem tudott olyan tudományos magot felfedezni, mely a statisztika tudomány jellegét biztosította volna, — miután nem vette észre az utóbbinak a politikai aritmetikához, illetve a modern kutató statisztikához átvezető, átmeneti jellegét s még kevésbé a gyakorlathoz, minden tudomány szülőanyjához az Engels-i értelemben —, vagyis adott esetben a hivatalos statisztikai szolgálathoz. Lüder ily módon az egész statisztikai tudományt is elvetette 1817-ben megjelent „Kritische Geschichte der Statistik” című művében, megfosztva önmagát is ezáltal a reménytől, hogy valaha is tudományát és önmagát rehabilitálni lehessen.

⁴⁹ Westergaard, id. m., 14. és köv. o.

Lúder tudományos tragédiája tehát a fejlődéstől való elszakadás felismerésében és az újhoz való csatlakozás elmulasztásában állt, — míg Fényesé a fel nem ismert elszakadásban és a korábbi meghaladott teljesítményekhez való ragaszkodásban, valamint azok megismétlésének elérhetetlenségében csúcsosodott ki.

VII.

Bármennyire is vázlatosak és hézagosak eddigi fejtegetéseink, arra talán mégis alkalmasak lehetnek, hogy Fényes nemes emberi egyéniségét, haladó politikai nézeteit és állásfoglalását, közgazdasági műveltségét és a statisztikai tudomány terén szerzett elévülhetetlen érdemeit élete felfelé ívelő szakaszában megvilágítsák. És talán még egyet, nevezetesen azt, hogy az eddigi polgári statisztikai talajból kisarjadó Fényes-értékelések főhibái éppen abban a körülményben rejlettek, hogy Fényest egyoldalúan, mint statisztikust és nem mint a haladó szellemű politika és ennek egyik legfontosabb eszköze, a statisztika egészségét megvalósító reformpolitikust értékelték.

Még a legújabb efelé hajló értékelések sem tárták fel Fényes élete művének azt a legjellegzetesebb karakterisztikumát azonban, — midőn módszerei elavult voltáról beszélnek, — hogy az elavult statisztikai módszereket, — a késői feudális, számokkal leíró statisztikát —, Fényes új tartalommal, a polgári forradalom szolgálatával töltötte meg.⁵⁰ Így nehezebb körülmények között, egy fejlődési fokkal alacsonyabb szinten, de lényegében azt a bravúrt ismételte meg öntudatlanul, amelyet Engels szinte vele egyidőben hajtott végre, midőn a Quetelet-i polgári statisztika rendszerét és módszerét alapul véve a polgári statisztikát szocialista tartalommal töltötte meg az angliai munkásosztály helyzetéről írott 1844-es művében.⁵¹

A magyar szocialista statisztikai tudománynak minden oka megvan tehát rá, hogy Fényes Elekre büszke legyen és benne haladó elődjét, műveiben pedig a haladó statisztikai hagyományt tisztelje s megértéssel szemlélje azt a tragikumát is, hogy nem tudott nagy teljesítményeitől többé elszakadni, — de egyben tanulságot is merítsen belőle.

⁵⁰ Ritka kivétel ebből a szempontból Vért A.: »Fényes Elek« c. tanulmánya, *Statisztikai Szemle*, 1949., 10–11. sz., 351. és köv. o.

⁵¹ Vö. a szerző dolgozatával »Marx hozzájárulása a statisztikai tudomány alapjainak megteremtéséhez«, *A Szegedi Jogi Kar Évkönyve*, Szerk.: Schultheisz Emil., Bp., 1953., 59. o.

ЕЛЕК ФЕНЕШ, ПРОГРЕССИВНЫЙ ВЕНГЕРСКИЙ СТАТИСТИК И РЕФОРМИСТ (1807—1876)

(Резюме)

Роберт Хорват

Профессор

В введении статья очеркивает положение статистической науки и статистической практики в первой половине XIX. столетия вообще и в австрийском государстве, потом указывает на улагод преподавания венгерской статистики в университете и на территории её развития на практике во время периода реформ в Венгрии. Он видит значительность Элека Фенеш-а в первую очередь в том, что он поднял развитие венгерской статистики от упадка и осуществил венгерское национальное общественное мнение относительно статистики.

Статья подробно занимается двумя главными трудами Фенеша, которые ему дали в 29 летнем возрасте членство корреспондента Венгерской Академии Наук и несколько академических наград. Она подчёркивает, что Фенеш в своих трудах, вопреки феодально-схоластической описательной системы статистики и вопреки формальностей, вступился в полной мере за прогресс и гражданское преобразование и поэтому его сочинения явились шагами вперёд и имели громадное значение не только с точки зрения движения в Венгрии осуществления реформ. В связи с этим автор анализирует материальные данные Фенеша и указывает на зародыш метода гражданской статистики его, которые сначала в малой степени, а позднее всё чаще появились у него.

В первые в венгерской статистической науке, статья пытается вкратце оценить Фенеш-а, как и экономиста и экономо-политика так как он служил идеям реформ интенсивно занимался и этой наукой и был знаком не только с учениями Листа, но и с более основными учениями английской классической политической экономии. Его статистические работы и успехи его экономической-политической литературной деятельности способствовали его карьере практического реформистского деятеля и во время которой он пришёл к познанию крупных национальных статистических требований капиталистического развития.

Таким образом, как самое подходящее лицо Фенеш попал на первое место первой венгерской официальной статистической службы созданной при первом венгерском гражданском министерстве. На основании результатов новейших исследований в архивах, статья занимается той программой, которую Фенеш будучи директором дал для государственного Статистического Управления и занимается в особенности общими промышленно-статистическим приёмом и избирательной статистикой и указывает, что только венгерская статистическая служба в 1867 году осуществила концепции Фенеш-а и где он отклонился от них — был осуждён историей.

В заключительной части статьи он занимается трагическим оборотом в жизни Фенеш-а после свержения национальной борьбы за свободу, когда из-за материальных забот, болезни, и обхода в политической жизни, он уже не мог идти в шаг с быстрым развитием в венгерской статистической науке. В связи с этим автор проводит параллель между научной трагедией Фенеш-а и умершего ранее на полстолетие профессора Людера и указывает на их выводы.

*ALEXIS FÉNYES, STATISTICIEN PROGRESSISTE ET
RÉFORMATEUR HONGROIS (1807—1876)*

par

M. ROBERT HORVÁTH

professeur de statistique à l'Université de Szeged

L'ouvrage de commémoration du professeur Horváth peint dans ses lignes préliminaires un tableau du développement de la statistique en général et en particulier dans l'Empire d'Autriche dans la première moitié du XIXe siècle. Sur cette base l'auteur expose la situation déplorable de la statistique hongroise au point de vue de l'enseignement supérieur et de la pratique statistique, un service officiel hongrois de statistique faisant encore défaut en ce temps. Ces circonstances expliquent l'importance capitale de Fényes qui par son activité infatigable, dressant un tableau complet et réaliste de la Hongrie d'autrefois, reconduisit la statistique hongroise sur le chemin de progrès et contribua largement à la formation d'un opinion publique statistique sur le plan national.

En analysant brièvement les deux grands ouvrages statistiques de Fényes — qui lui valurent de la part de l'Académie Hongroise des Sciences un titre de membre correspondant à l'âge de 29 et plusieurs récompenses entre 1837—1843 — l'auteur souligne que ces ouvrages ont joué un rôle considérable non seulement dans le développement de la statistique hongroise mais aussi dans une réforme capitaliste et nationale à l'époque, malgré la méthode statistique empruntée à la tradition féodale, descriptive et remplie de formules scolastiques. Pour vérifier ses vues l'auteur passe en revue la méthode de Fényes et met en lumière les germes de la statistique bourgeoise dans ses ouvrages qui se rencontrent d'abord assez rarement mais qui plus tard vont en se multipliant.

Dans la littérature statistique hongroise c'est l'auteur qui le premier essaie — pour compléter l'image de Fényes — de donner une appréciation de son activité comme économiste et représentant de la politique économique progressiste. Il établit que Fényes a connu non seulement les idées répandues de Frédéric List mais aussi la doctrine anglaise et française de l'école classique. Ses succès dans le domaine de la statistique et de la littérature économique ont classé Fényes parmi les hommes des plus qualifiés qui se distinguèrent par la compréhension des exigences de leur temps.

C'est ainsi que Fényes devint en 1848 le chef du premier service officiel de statistique au sein du premier gouvernement responsable en Hongrie et l'auteur — en s'appuyant sur des matériaux récents, concernant l'activité de ce premier bureau de statistique — esquisse les conceptions de Fényes sur les fonctions de cette branche nouvelle de l'administration. Il donne aussi quelques détails sur les idées et initiatives de Fényes sur la statistique générale de l'industrie et des premières élections de caractère démocratique. L'auteur conclut en constatant que c'est seulement le service officiel de statistique hongrois définitif — c'est à dire de 1867 — qui appliqua les conceptions bien fondées de Fényes et que les insuffisances du service nouveau s'expliquent par l'abandonnement de la ligne tracée par Fényes.

L'auteur finit par résumant la phase déclinante de la vie et de l'activité de Fényes après l'échec de la guerre pour l'indépendance nationale de 1848/49, quand appauvri, souffrant de maladies et frappé d'une disgrâce politique, il n'était plus capable de suivre le cours accéléré d'une évolution spectaculaire de la science statistique en Hongrie. Sa tragédie personnelle tourne ainsi en une tragédie scientifique qui dépasse même celle du professeur Lueder en Allemagne antérieure de quelques dizaines d'années plus tôt. Le professeur Horváth établit un parallèle entre les carrières des deux savants et en concluant il considère que l'exemple de Fényes par ses brillantes réussites avant 1848 reste aussi une des traditions les plus belles de la statistique socialiste hongroise, dont des défaillances ne sont pas non plus sans leçons pour l'avenir.